

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA RASİM QIZI ŞİRƏLİYEVƏ

**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN FUNKSIONAL-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5710.01 - Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünəslıq
fakültəsinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Babəş oğlu Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Fəzil Zaməddin oğlu Əhmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin
Türkologiya və Müasir Azərbaycan
dili kafedraları**

Müdafiə «23__» 09__ 2014-cü il saat «__»-da Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiə-
sini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçirilə-
cəkdir.

Ünvan: AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtə-
bə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Feil dilin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən böyük morfoloji kateqoriyadır. Feil bir dil kateqoriyası kimi inkişafa meyilli olduğundan, leksik-semantik və funksional, qrammatik cəhətdən dəyişərək zənginləşdiyindən onun yeni istiqamətlər, aspektlər üzrə tədqiqinə hər zaman ehtiyac yaranır.

Feillərə hal-hərəkət bildirən sözlər kimi tərif verilsə də, onun leksik-semantik bölgüsü daha rəngarəngdir. Bu dil kateqoriyasının dinamiklik xüsusiyyəti onun funksional imkanlarını daha da artırır. Elə bu baxımdan da feilin ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarının, semantik-funksional imkanlarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən dünya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feilə çoxlu sayda elmi tədqiqat əsəri həsr edilmişdir. L.Vasiliyeva, N.Dmitriyev, L.Xaritonov, E.Tenişev, Z.Budaqova, A.Ələkbərov, M.Orazov, S.Rzayev, H.Quliyev, Q.Cəfərov, Q.Bağirov, Y.Məmmədov, İ.Məmmədov, N.Məmmədov, N.Hacıeminoğlu və başqaları öz tədqiqat əsərlərində feilin, o cümlədən hərəkət feillərinin leksik-semantik bölgüsünü də aparmışlar.¹

1 Васильева Т.Н. Глаголы движения в современном чувашском языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Уфа, 1980; Дмитриев Н.К. Глаголы движения \Строй тюркских языков. М., 1962, с. 590-598; Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М., Л., Изд-во АН СССР, 1954; Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М., Л., Изд-во АН СССР, 1954; Budaqova Z.İ. Feilin lüğəvi mənalari//Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə, Bakı, "Elm", 1980, s. 196-236; Budaqova Z.İ. Feilin lüğəvi mənalari // Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə, Bakı, "Elm", 1980, s. 196-236; Оразов М. Глаголы движения в казахском языке\ Изд. АН Каз. ССР, сер. Филол. 1982, № 3, с. 55- 60; Рзаев С.А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Баку, 1970; Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001; Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, "Elm", 1984; Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, "Maarif", 1971; Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ-nin nəşri, 1987; Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimləri (feil forması əsasında). Bakı, BDU, 1985; Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1991; Hacıeminoğlu N. Türk dilinde yapı bakımından fiiller. Ankara, 1961.

Qohum dillər olan Azərbaycan və türk dillərinin materialları əsasında hərəkət feillərinin leksik-semantik qruplarının tədqiqi bir tərəfdən funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinin daha da zənginləşməsinə, digər tərəfdən türk və Azərbaycan dillərində feilin leksik-semantik cəhətdən daha dərinlən və hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaratmış olardı. Türk və Azərbaycan dillərinin faktik materialları əsasında hərəkət feillərinin funksional-semantik tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya işi bu baxımdan olduqca aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun tədqiqində əsas məqsəd müasir Azərbaycan və türk dillərində hərəkət feillərinin semantik parametrlərini təyin etməkdən, hərəkət situasiyasında ekstralinqvistik elementləri üzə çıxarmaqdan və dildə əksolunma vasitələrini müəyyənləşdirməkdən, həmin feillərin aktant sxemlərini təyin, aspektual vasitələrini təsvir etməkdən, bu əsasda həmin tiplərin, ümumiyyətlə, feillər içərisindəki həcm və sərhədini dəqiqləşdirməkdən, onların daxili struktur mexanizmini, linqvistik və ekstralinqvistik konturlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Nəticə etibarilə müqayisə edilən dillərdə adicəkilən feil növünün ümumi inkişaf istiqamətlərini aşkara çıxarmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- türk və Azərbaycan dillərindəki hərəkət feillərində müşahidə olunan ən ümumi və fərqli cəhətlərin linqvistik şərhini vermək;
- hər iki dildə hərəkət feillərinin funksional-semantik tutumunun və məna hüduqlarını müəyyənləşdirmək;
- müqayisə edilən dillərdə hərəkət feilləri əsasında yaranan leksik vahidləri izah etmək;
- cümlə strukturunda hərəkət feillərinin sintaktik mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin universal (məntiqi-semantik) identik və fərdi xüsusiyyətləri əsasında nəzəri ümumiləşdirmələri aparmaq;
- hərəkət feillərini yeni aspektlərdə təyin etmək: 1) hərəkət feillərinin mövcudolma və struktur komponentlərinə görə, müxtəlif statuslar üzrə (prezuntiv, assertiv və implikativ) tədqiqi; 2) hərəkət feillərinin denotativ tiplərinin müxtəlif mənalara ifadəsi; 3) predikativlərin universal təsnifatında hərəkət feillərinin yerinin təyini; 4) deyktik feillərin geniş dairədə təsviri;

- nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında qohum türk dillərində hərəkət feillərinin yaranması, işlənməsi və inkişaf meyillərini izləmək;
- semantik münasibətləri (sinonimlik, omonimlik və antonimlik) faktlar əsasında təsbit etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi, ilk dəfə olaraq iki qohum dillər – türk və Azərbaycan dillərinin hərəkət feillərinin leksik-semantik və funksional-semantik imkanlarının təhlil edilərək üzə çıxarılması ilə birbaşa bağlıdır. Müəyyən tədqiqat metodları ilə (müqayisəli-qarşılaşdırma metodu və s.) hər iki dilin hərəkət feillərinin leksik-semantik, funksional-semantik tutumu və məna sərhədləri, universal-məntiqi, denotativ tipləri və başqa inkişaf meyillərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə ümumi və fərqli struktur-semantik, leksik-funksional xüsusiyyətlərin ortaya çıxarılması faktları da mövzunun elmi yeniliyini şərtləndirə bilər.

Tədqiqatın obyektini. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektini türk və Azərbaycan dillərinə məxsus hərəkət feilləri təşkil edir. Əsərdə tədqiq edilən məsələlərlə əlaqədar mövcud elmi qənaətlərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti tədqiq olunan mövzunun müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsidir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Bəzən hərəkət feillərinin qrammatik-semantik xüsusiyyətləri onların funksional tərəflərini üstələyir, kölgədə qoyur.
2. Funksionallıq adlandırma (nominativ), kommunikativ, mətn-yaradıcı, mənyaradıcı və s. xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Hərəkət feilləri də bu cür funksional imkanlara malikdir.
3. Hərəkət feilləri mətnin təşkili mexanizmində aparıcı rol oynayır. Türk və Azərbaycan dillərinə məxsus hərəkət feillərinin mətnyaratma imkanları da tədqiq edilib öyrənilməlidir.
4. Üfüqi və şaquli hərəkətləri ifadə edən feilləri də ayrı-ayrılıqda araşdırmağa ehtiyac yaranmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi semantik sahə nəzəriyyəsinin yeni nəzəri müddəalarla zənginləşdirilməsi, hərəkət feillərinin semantik inkişaf xüsusiyyətlərinin, mahiyyəti və inkişaf meyillərinin ümumdilçilik problemləri zəminində öyrənilməsi, müqayisə edilən dillərdə hərəkət feillərinin qrammatik

çəkisi və statusunun aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Nəzəri dilçiliyin həmin mövzu ilə əlaqədar problemlərinin araşdırılması prosesində bu dissertasiya işindən istifadə etmək olar. Mövzu ümumlinqivistik problemlərlə bağlı olduğu üçün tədqiqat işi predikativ elementlərin semantik strukturunda, leksik vahidlərin semantikasının müxtəlif səviyyələrində, həmin vahidlərin metaforik istifadəsində, deyktik vahidlərin strukturunun təhlilində faydalı ola bilər. Semantik sahə nəzəriyyəsinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatın nəticələrindən nitq mədəniyyəti və tərcümədən bəhs edən dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında, leksikologiya kurslarında, lüğətlərin tərtibində, müqayisəli leksikoqrafik tədqiqatların konkretləşdirilməsində, ikidilli və izahlı lüğətlərdə definitiv feillərin unifikasiyasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını bu problemlə bağlı araşdırma aparmış Azərbaycan və dünya alimlərinin əsərləri, qədim türk dastanları, türk və Azərbaycan dillərində yazıb-yaratmış yazıçı və şairlərin əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində, müqayisəli-tutuşdurma, sinxron-təsviri, tarixi-müqayisəli metodlar daxil olmaqla kompleks təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif nəşrlərdə işıq üzü görmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, obyektini, araşdırmanın predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobeiası və quruluşu əsaslandırılır.

Dissertasiyanın I fəslində «Hərəkət feillərinin leksik-semantik sferaları» adlanır. 1-ci fəslin 1-ci paragrafında hərəkət anlayışının fəlsəfi və linqvistik şərhini verilmişdir. 1-ci fəslin 2-ci paragrafında hərəkət feillərinin mahiyyəti açıqlanmış, hərəkət feilləri qrammatik obyekt

kimi tədqiq edilmişdir.

Feilin hər bir leksik-semantik qrupu bütövlükdə oxşar semantik oppozisiyalarla təmsil olunur.¹ Hərəkət feilləri dedikdə isə müəyyən bir sahədə müxtəlif hərəkət növləri başa düşülür. Bu müxtəlif hərəkət növləri «hərəkət» termini altında birləşərək mövcud hərəkət formalarının hamısını əhatə edir.

Həm türk, həm də Azərbaycan dillərində hərəkət feilləri feilə məxsus leksik-semantik qruplardan sayılır. Hərəkət feillərinin əsas əlaməti istiqamətin semləri əsasında müəyyən olunur. Hərəkətin istiqamətinin semləri leksik semantikanın tiplərini funksionallaşdırır. Bu anlayışların izahı üçün bir sıra terminlərdən istifadə olunur: leksik mənə, arxisema, nüvə, diferensial semlər, nisbi semlər, potensial semlər.²

Türk dillərində də feil özünün zəngin leksik, morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinə, qrammatik formalarının çoxluğuna, paradigmalardan sayına görə xüsusi olaraq seçilir. Feil sintaktik vahid kimi də predikatlıq məzmunu kəsb edir, cümlə strukturunda aparıcı mövqə tutur. «Hərəkət feilləri zaman və məkanda baş verən hərəkəti ifadə etdiyi üçün bizim təfəkkürümüzdə çoxlu sayda əşya və hadisələrlə assosiasiya yaradır və buna görə də bu qəbildən olan feillərin mənə quruluşu çox geniş olur»³

Hərəkət subyektin özü tərəfindən icra oluna bilər, bu zaman subyekt özü hərəkət edir. Bunu subyekt feilləri sinfi adlandırmaq olar. Məs.: *Yavuz hareket etti (T). Uşaq süründü (A)*. Bununla yanaşı, subyektin təsiri ilə obyekt hərəkətə gələ bilər. Buna isə obyekt sinfi feilləri demək olar. Məs.: *Coçuk arabani çekti(T). Qız velosipedi sürdü (A)*.

Hərəkətin agensinin mövcudluğu göstərir ki, hərəkət subyekt və obyektə aid edilə biləcək fəaliyyət növüdür. Burada «hərəkəti» «sükunətə» qarşı qoymaq olar.

Dissertasiya işində müqayisəyə cəlb edilən dillərdə hərəkət

1 Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Azərbaycan Universiteti", 1990, s.55

2 Как В.Г.Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков). М., 1977, с. 14-17.

3 Сульженко И.Л. Семантические изменения в группе глаголов движения. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Москва, 1962.

istiqamətinin göstərilməsi və ya göstərilməməsi əlamətinə görə feillər iki qrupa bölünür: 1) istiqaməti bilinən hərəkət feilləri. Məs.: *Tren kasabaya çattı (T). Qatar stansiyaya çatdı (A)*. 2) istiqaməti göstərilməyən hərəkət feilləri. Məs.: *Su türbinleri hareket etti (T). Maşın yerindən tərpəndi (A)*.

1-ci fəslin 3-cü paragrafında türk dillərində hərəkət feillərinin tədqiqi məsələlərinə diqqət yönəlmiş, bu sahədə tədqiqatlar aparən alimlərin araşdırmaları haqqında söhbət açılmış, apardıqları bölgü və təsnifatlar nəzərdən keçirilmişdir.

1-ci fəslin 4-cü paragrafi qədim mənbə və lüğətlərdəki hərəkət feilləri haqqındadır. Türk dillərinin qədim tarixini özündə əks etdirən yazılı abidələr hərəkət feilləri ilə zəngindir. Mahmud Kəşğarlının «Divan»ı bu baxımdan xüsusilə böyük maraq doğurur. «Divan»da aşağıdakı hərəkət feillərinə rast gəlmək olar:

Kaçdı: *er kaçdı= adam kaçtı; köçti: Sü köçti= asker qöçtü; turdı: er yokarı turdı= adam ayağa kalktı; sürdü: ol at sürdü= o, at sürdü; kirdi: ol evqe kirdi= o, eve girdi; kezdi: ol yerig kezdi= o, yer-yüzünü dolaştı, gezdi; pusdı: Beq yağıka pusdı= Bey, düşmanı beklemek için pusuya girdi; tüşdi: er attın tüşdi= adam attan indi; er tamdın tüşdi= adam damdan düşdü; Teqre alıp eğrelim; kovdı: it keyikni kovdı= it avı koğdu, kovaladı; çukdu: kuş çukdu= kuş indi kondu; cumdı: oğlan suvda cumdu= çocuk suya daldı; ördek suvka çumdı= ördek seya iyice daldı, çok daldı; köndi: er yolka köndi= adam yola çıktı və s.*

Qədim türk abidələrindən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində də hərəkət feillərinin maraqlı işlənmə xüsusiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Dastanlarda, hər şeydən əvvəl, hərəkət feillərinin sinonimliyi, paralelləri ardıcıl işlənmə əlamətinə malikdir. Məs.: *Babasını qurtardı, qayıtdı, gerü döndi, Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi, Karvan kibi qondu, köçdi*.

Dastanın dilində eyni məndə hərəkət feili həm təsdiq, həm də inkarda işlənilir: *Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlançığı qaçmadı (KDQ, 36)*.

Eyni məndə hərəkət feillərinin antonimliyi də nəzərə çarpır: *Dirsə xanın xatunı qayıtdı, gerü döndi. Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı. Bədəvi ata binib oğlançığın istəyi getdi. Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazılıq tağına gəldi çıqdı. Alcaqdan yuca yerlərə çapub çıqdı. Baqsa görsə bir dərinin içinə qarğa- quzğun enər-*

çıqar, qonar-qalqar.

Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı obrazların nitqində işlənmiş geniş spektrə malikdir. Bu mövzunun ayrıca tədqiqi Oğuz tayfalarının hərəkət istiqamətlərinin coğrafiyasını müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmin semantik layın geniş funksionallığını, məna incəliklərini ortaya çıxara bilər.

1-ci fəslin 5-ci paragrafı hərəkətin növləri və onların feillərlə ifadəsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Türk və Azərbaycan dillərindəki hərəkət feillərinin məna və mənşəcə izahı, digər dillərdə olan qarşılıqları müvafiq lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət növləri şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölünərək təbə edilməlidir: a) subyektin müstəqil olaraq icra etdiyi hərəkətlər: *getmək, gəlmək* (piyada, nəqliyyat vasitəsində və s.), *şığmaq, yüyürmək, güclə getmək, tərpanmək* və s. Bura təsirsiz feillərin köməyi ilə yaranan hərəkət növləri aid edilir; b) bu və ya digər subyektin təsiri ilə baş verən hərəkətlər: *sürümək, dartmaq, asmaq, atmaq, tutmaq, qoymaq* və s. Bu feillər, bir qayda olaraq, təsiri feilləri əhatə edir. Belə ki, həmin feillər subyektiv predikat (feil) vasitəsilə obyektə təsirini özündə ehtiva edir; c) məhdud çərçivədə, yaxud bir yerdə baş verən hərəkətlər: *oturmaq, əyilmək, durmaq, qalxmaq* və s. Məsələn, Misalardan da göründüyü kimi, bu qəbildən olan feillər təsirsiz olur.

Bu paragrafda uzaqlaşma, yaxınlaşma hərəkətlərinin leksik-semantik inkişafı izlənilir; aşağı və yuxarı hərəkətləri müəyyənləşdirən dil vasitələri üzə çıxarılır. Müqayisə edilən dillərdə iki sinfə ayrılmış feillər –hərəkətin yaxınlaşması və uzaqlaşmasını ifadə etmək xüsusiyyətlərinə görə alt siniflərə ayrılır. Məsələn, yaxınlaşmaq hərəkəti: *odaya yaxınlaşmaq/evə yaxınlaşmaq*. Bu hərəkətdə bir nöqtəyə çatmaq mənası vardır. Bunun əksinə uzaqlaşmaq hərəkəti: *atlamak, kaçırmak/ hoppanmaq, qaçırmmaq* və s. Feillərdə isə bir nöqtədən uzaqlaşmaq semi vardır.

1-ci fəslin 6-cı paragraflarında hərəkət feillərində məkan münasibətləri aydınlaşdırılır. Feil hərəkət bildirir, hərəkət isə müəyyən zaman və məkanda baş verir. Hərəkətin zaman anı və istiqamətlənmiş hərəkəti qeydə almaq üçün müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə olunur ki, bunlardan biri də zərf elementləridir. Ona görə də hərəkət feilləri daha çox məkan münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsinə «ehtiyac duyur». Məkan «dəqiqləşdiriciləri» çox vaxt hərəkət feillərini öz semantikasına uyğunlaşdırır. Türk dillərində bəzi zərflər «də-

qiqləşdirici» rolunda çıxış edir. Onların bir qrupu hərəkətin istiqamətini dəqiqləşdirir, lakin cümlədə müstəqil olaraq qalır. «Dəqiqləşdiricilər»in digər qrupu hərəkətin istiqamətini konkretləşdirməklə yanaşı, feilin semantikasını dəyişdirir və müstəqilliyini qismən itirir. Məsələn:

Aşağı sözü ilə dəqiqləşdirmə: *Kuyunun aşağısına indi. Dərə aşağı qaçdı.*; **Yuxarı** sözü ilə dəqiqləşdirmə: *Yukarı arabaya kalkdı.; Evin yuxarisına- damına qalxdı.*

Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feilləri sturukturuna görə müəyyən qruplara bölünərək araşdırılmışdır. Belə qruplardan biri «yerdəyişmə feilləri» adlanır. Hər hansı hərəkət mütləq subyektin yerini dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Hərəkətin yerini dəyişməsinin dərəcəsi az və ya çox ola bilər. Məs.: *devirmək, çevirmək (T), çevirmək, yıxmaq (A)* - bir şeyin yerini dəyişmək deməkdir. Hər iki dildə *çəkmək/çəkmək feilində* də hərəkətin yeri istər-istəməz dəyişir: *arabanı çəkmək/maşını çəkmək* və s.

Subyektin bir nöqtədən digər nöqtəyə hərəkəti situasiyasında iki aspekt fərqləndirilir: 1) hərəkət prosesi; 2) bu prosəyə gətirib çıxaran hadisə. Bu aspektlər üzrə feilləri iki sinfə ayırmaq olar: 1-ci sinif: perspektivdə hərəkətlə nəticələnən feillər. Məs.: hər iki dildə *çalmaq/çalmaq* feillərindəki mənələrdə (*çalmaq, oğurlamaq; gizlicə qulaq asmaq və s.*) perspektiv mütləq hərəkətlə nəticələnir. Çünki otu çalanda-biçəndə, hər hansı bir şeyi oğurlayanda proses hərəkətlə nəticələnir. 2-ci sinif: perspektivdə hadisə nöqtəsini göstərən feillər. Məs.: *Külək suyu çalxaladı. Külək bayrağı dalğalandırdı.* Hadisəni törədən subyekt küləkdir. Hadisənin son nöqtəsi isə *çalxalamak* və *dalğalanmaq* feilləridir.

Bu paragrafda hərəkət feillərinin işlənmə tempinə görə növləri də fərqləndirilmiş, adi hərəkət feilləri, tempi sürətli hərəkət feilləri, müntəzəm hərəkət feilləri, intensiv hərəkət feilləri, ləng templi hərəkət feilləri, öz oxu ətrafında hərəkətləri bildirən feillər, hərəkətin başlanmasını ifadə edən feillər, hərəkətin davam etməsini bildirən feillər, sürəklilik bildirən hərəkət feilləri, anilik bildirən hərəkət feilləri, ardıcıl hərəkətləri bildirən feillər, hərəkətin başa çatmasını bildirən feillər, əks istiqaməti bildirən hərəkət feilləri, şəxslə hərəkət feilləri, ümumiləşdirici hərəkət feilləri, başa çatan hərəkətləri bildirən feillər konkret nümunələr üzrə təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın 1-ci fəslinin 7-ci paragrafında hərəkət feil-

lərinin sürət tempinə görə növləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən olunur ki, müqayisə edilən dillərdə proseslərin müxtəlifliyindən asılı olaraq onların sürət və tempi, intensivliyi, nəticəsi və s. də fərqli olur. Ona görə də müəyyən bir proseslə bağlı hərəkətlərin semantik strukturu iki dildə aşağıdakı qaydada sıralanır: adi hərəkətlər, intensiv hərəkətlər, təkrar hərəkətlər, sürəkli hərəkətlər, davamedən hərəkətlər, başa çatan hərəkətlər və s. Bu məsələlər də ardıcıl şəkildə müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

Bu paraqrafda əlaqədar belə bir nəticə çıxarılır: leksik semantikasına görə hərəkət feilləri qohum türk dillərində hərəkətin adi, ləng və sürətli prosesini ifadə edə bilər. Bu baxımdan hərəkət feillərinə leksik-semantik sürət prosesi funksional -semantik sürət prosesi ilə üst-üstə düşür və bunlar arasında müəyyən fərqlər də meydana çıxır. Eyni zamanda buna bir sıra linqvistik və ekstralingvistik amillər də təsir göstərir.

Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feillərinin semantik baxımdan iki qrup üzrə təsnif edilməsi 8-ci paraqrafda daha məqsədəuyğundur: 1. Leksik və funksional semantikasi istiqamətlənmiş hərəkətlə fərqləndirilən feillər: Leksik və funksional semantikasi istiqamətlənmiş hərəkətlə fərqləndirilən feillərin birinci altqrupuna daxil olan hərəkət feilləri birvalentli olur, onların konfigurasiya modelləri relyasiya modelinə uyğun gəlir. Məsələn, *Balıq suda üzür* – cümləsində *balıq* subyekt, *suda* obyekt, *üzmək* istiqamətlənmiş hərəkət feilidir. Yaxud, *Uçak səmada uçur* cümləsində *uçak* təyyarə subyekt, *səmada* obyekt, *uçur* istiqamətlənmiş hərəkət feilidir.

İkinci altqrup birinci altqrupdan feili obyektin ismin müxtəlif hallarında işlənməsinə görə fərqlənir. Bu hərəkət feili obyektədən müəyyən istiqamətə doğru uzaqlaşmanı bildirir: *Çocuklar ormana gittilər – Uşaqlar meşəyə getdilər. Kasabaya bir kez qitmişti* (S. Başçılar).

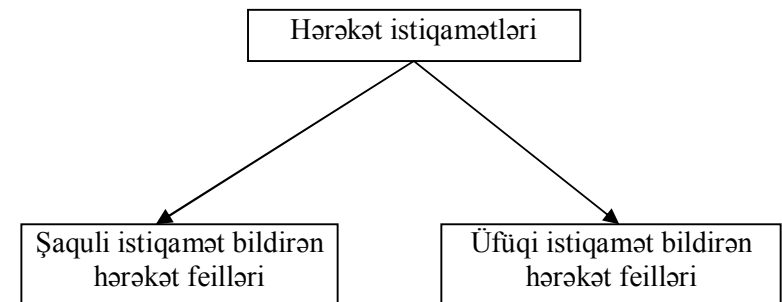
Leksik və funksional semantikasi istiqamətlənmiş hərəkətlə fərqləndirilən feillərin təsnifi zamanı leksik-semantik paradigmlər səviyyəsində bir çox xüsusiyyətlər nəzərə alınır: hərəkət üsulu, hərəkət sürəti, hərəkət manerası. Bu qrupa eyni zamanda qeyri-ixtiyari hərəkətlər-diferensial əlamətli dinamik feillər də daxildir. Mütləq hərəkət feillərini subyekt-obyekt konstruksiyası modelləri şəklində göstərmək olar: s-subyekt, o-obyekt, v-hərəkət feili. Tədqiqat işində bu modeldən istifadə etməklə leksik və funksional semantikasi isti-

qamətlənmiş hərəkətlərlə fərqləndirilən feillərin ümumi məna əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

2. Leksik və funksional semantikasi hərəkətin məkanı və icra üsulları ilə fərqləndirilən feillər: Bu qrupa torpaq üzərində baş verən hərəkətlərin (*Okula otobüsle gidib gelirler. Seni oraya arabayla götürecekler.* (S. Başçılar) *İtlər əvvəlcə bir-birinin üstünə cumdular, sonra bağırsaqları dartışdıra-dartışdıra həyətdən uzaqlaşdılar.* (İ. Şıxlı); o cümlədən ayaqla və müxtəlif minik vasitələri ilə icra edilən hərəkətlərin (*Aleksey atını çapıb, ot yığan qızların gəlinlərin yanından ötürdü* (İ. Şıxlı); *Araba kasabaya indi. Qatar sürətlə ötüb Qaraoğlan stansiyasından keçdi*); suda baş verən hərəkətlərin (*Kurbağa suya batır; Balıq üzür*); havada baş verən hərəkətlərin (*Planör bulutların altından süzülərək keçti. Yarğanın divarındakı deşiklərdən bir dəstə göyərçin uçub havaya qalxdı. Onlar Kür yuxarı süzüb kəndə doğru getdi.* (İ. Şıxlı) feillərlə ifadəsi daxildir.

Beləliklə, sözügedən qrupların müəyyənləşməsində feillə obyekt arasındakı əlaqə ön plana çəkilmiş və təsnifat da bu əsasda aparılmışdır. Hərəkət feillərinin semantik qruplar üzrə təsnifatı zamanı onların məkanda –torpaq üzərində, suda, havada, aşağıda, yuxarıda baş verməsi, sürəti, eyni zamanda icra üsulları nəzərə alınmışdır.¹

Dissertasiyanın 1-ci fəslinin 9-cu paraqrafında hərəkət istiqamətlərindən bəhs edilmişdir. Türk dillərində hərəkət yönəldiyi səmt, istiqamət müxtəlif feillərin semantikasında təsbit olunur.

1 Оразов М. Глаголы движения в Казахском языке\ \ Изд. АН Каз. ССР, сер. Филология. 1982, № 3, с. 56.

Türk və Azərbaycan dillərində ümumi hərəkət feillərini iki qrupa bölə bilərik: 1. İstiqaməti bilinən ümumi hərəkət feilləri: *Eve hırsız girdi. Vera baş yaylığını açaraq çəmənliyə qaçmışdı.* (İ.Şıxlı) 2. İstiqaməti bilinməyən ümumi hərəkət feilləri: *Çocuk kayboldu, gitti. Uşaq gəzirdi. Kişi ayaq basdı (dd), Fayton tərpendikə astaca yırgalanırdı.* (İ.Şıxlı)

Hərəkətlər mütləq və nisbi xarakter daşıyır. Mütləq hərəkətlərdə hərəkətin istiqaməti bilinir: *İştahla yemələrini yedikdən sonra kalkıp Hanzade beyin evinə gittiler.* (M.Oğuz) *Qızlar aşağıya doğru hərəkət etdilər.* (İ.Şıxlı) Qoşmalar bu məqamda hərəkətin istiqamətini daha da dəqiqləşdirir: *Fakat az sonra yalnız olmadıklarını anlayarak hemen geri çekildi.* (M.Oğuz) *Onlar kəndin ortasından keçib məscidə sarı irəlilədilər.* (İ.Şıxlı)

Nisbi istiqamətli hərəkətlər isə başlanğıc və son nöqtəyə doğru hərəkət edən cisimlə bağlı münasibətləri ifadə edir: *Bu rus ordusu buraya bolşevik bir hükümeti işbaşına keçirmək için gelmiştir.* (M.Oğuz) *Köç dağdan arana qayıdırdı. Uşaq evdən məktəbə gədirdi.*

Mütləq istiqamətli hərəkətlər iki mikrosahəni özündə ehtiva edir. Hərəkətin şaquli istiqaməti və hərəkətin üfüqi istiqaməti. İstiqamətin bu növlərinə əsasən hərəkət feillərini 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Şaquli istiqamət bildirən hərəkət feilləri. 2. Üfüqi istiqamət bildirən hərəkət feilləri.

Şaquli istiqamət bildirən hərəkət feilləri a) yuxarıya doğru istiqamət bildirən hərəkət feillərini (*kalkmaq/qalxmaq, dırmanmaq, çıxmaq/çıxmaq*) və s.; aşağıya doğru istiqamət bildirən hərəkət feillərini (*inmək/enmək, sürünmək/sürünmək, düşmək/ düşmək; dökülmək, dönmək* və s.) özündə birləşdirir.

Türk və Azərbaycan dillərində nisbi hərəkət istiqaməti bildirən feillər şəxsə görə istiqamətlənmiş fəaliyyətlə oppozisiya təşkil edən feilləri (danışana nisbətdə subyektiv istiqamətlənmiş hərəkət) və obyektə nisbətdə nisbi istiqamətlənmiş hərəkətləri ifadə edən leksik vahidləri göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan və türk dillərindəki hərəkət feillərini iki qrupa ayıra bilərik:

1. Subyekt yönlü hərəkət feilləri: *gəlmək, getmək, qaçmaq* və s. 2. Obyekt yönlü hərəkət feilləri: *Hanzade beyin adamlarından biri kuçağı odunla dolu, dizlerine kadar gömüldüğü karın içinde güclükle yürüyerek misafir evinin önüne ulaştı ve içeri girerek odunları sobaya doldurdu* (M.Oğuz), *Pakizə damın belinə qalxdı* (İ.Şıxlı). Dil-

lərdə istiqaməti göstərməyən hərəkət feilləri ümumi mənalı hərəkət feillərinin ehtiva etdiyi mikrosahələri əks etdirə bilir. Həmin mikrosahələr aşağıdakılardır:

Ümumi mənalı hərəkət feilləri. «Hərəkət etmək» mürəkkəb feili ən ümumi hərəkətləri bildirməyə xidmət edir. Məs.: *Millet hareket etti. Qoşun hərəkət etdi. Uşaqlar hərəkətə gəldilər.* Xüsusi mənalı hərəkət feilləri. Bunlar hərəkətin tempi ilə müəyyənləşir. Bura adi sürətdə olan hərəkət feilləri (*gitmək-getmək; gəlmək-gəlmək, girmək-girmək; çıkmak-çıxmaq, dönmək-qayıtmaq, keçmək-keçmək, qalxmaq-kalkmaq, düşmək- düşmək* və s.) aiddir.

Sürəti ləng olan hərəkət feilləri də (*axsamaq, avaralanmaq, səndələmək, gəzişmək, veyillənmək, yırgalanmaq, yavaşmaq, iməkləmək, sürüşmək* və s.) bura daxil edilir.

Sürət tempi iti hərəkəti bildirən feillər də xüsusi mənalı feillər kimi təsnif edilə bilər. Məs.: *irəli atılmaq, ötmək, itələmək, cummaq, tullanmaq, atılmaq* və s.

Şaquli – üfüqi istiqamət bir-biri ilə oppozisiya təşkil edir. Bunların müxtəlifliyi məkan anlayışlı leksik-semantik feil qruplarını bir-birindən fərqləndirmək imkanı yaradır. Müqayisə edilən dillərdə istiqaməti göstərməyən hərəkət feilləri ümumi mənalı hərəkət feillərinin ehtiva etdiyi mikrosahələri göstərmək imkanına malikdir. Dil faktları göstərir ki, hərəkətin temp və sürətinə bir sıra dilxarici faktlar da təsir göstərir. Bu faktorlar sırasına hərəkəti icra edən fizioloji-psixoloji durumu, dinləyicinin şifahi nitq münasibəti subyektin mimika və jestləri və s. daxildir.

Dissertasiyanın 1-ci fəslinin 10-cu paragrafında hərəkət feillərinin zərf mənalı leksik vahidlər və digər determinantlarla işlənməsi məsələlərinə nəzər yetirilmişdir.

Hərəkət feilləri müxtəlif zərflərlə işlənən zaman onların leksik semantikasındakı sürət prosesində müəyyən dəyişmələr özünü göstərir. Məs.: *tiz qaçmaq/tez qaçmaq, iri addımlarla getmək, çətinliklə irəliləmək* və s. Hər iki dilin materialları göstərir ki, türk və Azərbaycan dillərində zərflər hərəkəti bu və ya digər cəhətdən izah etməyə, daha da dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Tərz zərfləri hərəkətin sürətini dəqiqləşdirir: *Kərəntini çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənsərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı. O, anasının yanından sakitcə ötüb qabağa keçdi* (İ.Şıxlı).

Səbəb-məqsəd zərflərindən isə hərəkət feillərinin başvermə səbəblərini və məqsədlərini göstərmək üçün istifadə olunur. Məs.: *Az sonra bilerekden yaşlı gözlerle oradan ayrıldılar (M.Oğuz), Dedikləri yerə qəsdən gecikdilər.*

Saylar da hərəkət feilləri ilə birləşmə şəklində işlənir. Məs.: *Ben saat 5-te dışarı çıkalım (M.Oğuz), Dörd kilometr getmişdi. On kilometr kaçdı.*

Hərəkətin sürəti «birbaşa» sözü ilə də dəqiqləşir: *Araba qarşıdakı cələdə gözdən itəndə, sahildən düz həyətlərinə çıxan cığırla birbaşa evlərinə gəldi (İ.Şıxlı).*

Hərəkətin sürəti qoşmalarla da dəqiqləşə bilər: *Üçü birlikte kapıya doğru yürüdüler (M.Oğuz), Şamxal anasının hirsindən əsdi-yini görüb, bu dəfə dinməz-söyləməz onun ardınca astanaya qədər gəldi (İ.Şıxlı).*

Hərəkət feilləri təqlidi sözlərlə də işlənərək hərəkətin obrazlı-təqlidi səviyyəsini yaratmış olur. Məs.: *Tam o esnada Baytimir da şappıltı ile içeri geldi (M.Oğuz), Balıq şappıltı ilə kənara sıçradı. O guppultu ilə dərin bir quyuya düşdü.*

Bunlardan əlavə, həmin dillərdə hərəkət feilləri sol tərəfdən digər determinantlarla işlənir: «ad+hərəkət feilləri», «say+hərəkət feilləri», «zərf+hərəkət feilləri», «məsdər+hərəkət feilləri», «zərfin məna növləri+hərəkət feilləri», «feili bağlama tərkibi+hərəkət feilləri» və s.

Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feilləri temporal münasibətlərinə görə də qruplaşdırılmışdır:

a) hərəkətin sürəkliliyini və təkrar edildiyini (müntəzəm) bildirən feillər. Məs.: *Günlük gezintide oluram (T), Hər gün gedirəm. Gündəlik burdan keçirəm (A).*

b) hərəkətin qeyri-sürəkliliyini, müəyyən zaman kəsiyində məhdudluğunu bildirən feillər. Məs.: *Aşık Maksut yarın döndü (T). Axşam gəlir, səhər gedir (A).*

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, hərəkət feillərinin leksik-semantik, funksional-semantik sferalar üzrə öyrənilməsi dil vahidləri arasında feilin yeri və rolunun daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi, qohum dillərdə hərəkət feillərinin funksional-semantik tutumunun və məna hüduklarının təyin edilməsi, hərəkət feillərinin struktur-semantik modelləri haqqında konsepsiya formalaşması, cümlə strukturunda hərəkət feillərinin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi o cümlədən türk

və Azərbaycan dillərinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar bir çox maraqlı məqalələrin meydana çıxarılması baxımından son dərəcə faydalıdır.

Dissertasiyanın II fəslı “**Hərəkət feillərinin funksional-semantik və struktur xüsusiyyətləri**” adlanır. 2-ci fəslin 1-ci paragrafında hərəkət feillərinin semantik sahə və konturları: əlavə, keçid və metaforik mənaları təhlilə cəlb olunmuşdur.

Müqayisə edilən dillərdə hərəkət feillərinin funksional-semantik sahəsi invariant leksik-qrammatik xüsusiyyətlər əsasında formalaşır. Bu əlamətlərin müəyyənəlməsi bilavasitə həmin sahədəki situasiyanın dəyişib-dəyişməməsi ilə bağlıdır. Həmin sahənin ən ümumi görüntüsünü, özəyini «hərəkət etmək» anlayışı yerinə yetirir. Hərəkət feillərinin semantik-funksional sahəsi ən ümumi şəkildə daha çox «hərəkətin səciyyəsi» əlaməti üzrədə qruplaşdırılır.

Feilin leksik-semantik qrupları arasında hərəkət feilləri zəngin semantik konturlara malikdir. Tədqiq olunan dillərdə hərəkət feillərinin semantik sahəsi kauzativ və qeyri-kauzativ feillərin paralel birliyindən ibarətdir.

Hərəkətlər müəyyən ardıcılıqla - müəyyən xətt üzrə baş verir. Hərəkətin başlanğıc nöqtəsi olduğu kimi, son nöqtəsi də olur və bu hərəkətlər dildəki ifadəsini feillərdə tapır. Daha doğrusu, feil bu və ya digər hərəkətləri inikas etdirir: a) feil insan hərəkətlərini əks etdirir: *Çocuk kaçıyor, Uşaq qaçır*, b) feil heyvan və quşlara aid olan hərəkətləri əks etdirir: *Pələng şığıyır, Kuş uçuyor*, c) feil cansız əşyalara aid hərəkətləri əks etdirir: *Uçak uçuyor, Təyyarə uçur, Araba gediyor, Maşın gəlir* və s.

İkinci fəslin 1-ci paragrafında həm türk, həm də Azərbaycan dilindəki bir sıra feillərin metaforik mənaları göstərilmişdir. Metaforik mənalar keçid mənalar olaraq hərəkət feilinin sonradan qazanılmış əlavə mənaları sayılır.

Burada eyni zamanda hərəkət feilləri ilə formalaşan frazeologizmlərdən bəhs edilir. Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında, məcaziləşmə yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində feillər xüsusi rol oynayır. Belə ki, türk dillərindəki deyimlərin böyük bir qismi məhz hərəkət feilləri əsasında formalaşmışdır. Məs.: *söz kaçırmak, insafa gəlmək, gözə gəlmək* və s.

Hərəkət feillərinin iştirakı ilə formalaşmış bəzi frazeologizm nümunələrinə diqqət yetirək: *İnsanın kalbinde kin, Sızladı için için: - Dünyaya geldim niçin, Niçin gedirəm dedi.. (Mehmet İsmail); Ayva*

çiçek açmış yaz mı gelecek/Könül bu sevdadan vaz mı keçecek (Halk türküsü); Kürüm axır, dərin gəlir, Göy suları sərin gəlir (N.Xəzər). Qiymətlər xeyli enmişdir; Düşmənin tənəsi kar etməz cana; Boz atı oynadıb gırrəm meydana. (Qaçaq Nəbi)

Dissertasiyanın 2-ci fəslinin 2-ci paragrafında hərəkət feillərinin valentliyi məsələsi, o cümlədən deytik və destruksiya mənalı hərəkət feilləri tədqiq edilmişdir. Burada hərəkət feillərinin iki valentliyi – başlanğıc və son valentliyi fərqləndirir: a) hərəkətin başlanğıc valentliyi. Bu valentlikdə hərəkət bir nöqtədən başlanır: *Coçuk odadan çıktı. Uşaq həyətdən çıxdı*; b) hərəkətin son valentliyi. Bu valentlikdə hərəkət sona çatır: *Coçuk evə çatı. Uşaq evə çatdı*.

Buradakı hərəkət (çıxmaq, çatmaq) hər iki valentliyi məsafəyə görə dəqiqləşdirilir.

Müqayisə edilən dillərdə hərəkət feilləri ilə əlaqədar deytik və qeyri-deytik hallar arasında dəqiq fərqləndirmənin elmi şərhinin verilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, oriyentir nöqtəsi məkan ölçüsü üçün söyləmin ifadə olunduğu yer, zaman ölçüsü üçün söyləmin deyildiyi vaxt, subyekt üçün danışan olur. Oriyentir ikiüzlü sxem kimi ifadəsini tapır: oriyentir - təsvir olunan obyektədir. Bu zaman oriyentir iki prinsipial tipdə olur - deytik (söyləmin deyilişi situasiyası ilə əlaqədar, məsələn, danışan) və qeyri-deytik. Maraqlıdır ki, bəzi obyektlər müxtəlif oriyentirlərə görə istiqamətlənmiş iki dil vahidi ilə təsvir oluna bilər.

Türk və Azərbaycan dillərində deytik hərəkət feilləri birinci növbədə predikatları ilə təmsil olunur. *Getmək* feili üçün oriyentir söyləmi ifadə edən momentdə və ya təsvir olunan hərəkətin reallaşdığı momentdə danışan (subyekt) olur, *varmaq/çatmaq feili* üçün isə söyləmin deyildiyi vaxtda və ya hərəkətin gerçəkləşdiyi zamanda danışan və ya adresat olur. Bu vaxt *gitmək/getmək feili* uzaqlaşmanı, *çatmaq feili* isə oriyentirə yaxınlaşmanı göstərir.

Qarşılaşdırma dillərdə destruktiv hərəkət feilləri insanın daxili aləminin yaratdığı, obrazların, hissələrin, təsvirlərin, həmçinin də insanın sosial fəaliyyətinin təsvirinə xidmət edir. Burada iki amil – dil və ekstralinqvistik amillər öz əksini tapır.

Beləliklə, təsirlə destruktiv feillərin leksik-semantik qrupları leksik-semantik sistemin bütün əsas əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Hərəkətin xarakteri, onun mühiti, üsul və vasitələri, eləcə də ümumi istiqamətləri semantik konturları əhatə edir.

Dissertasiyanın 2-ci fəslinin 3-cü paragrafı çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim hərəkət feillərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Çoxmənalılıq tarixi prosesdir. Eyni fonetik kompleksə malik sözün bir neçə mənada işlənməsi qarışıqlıq və ya anlaşılmazlıq yaratmır. Belə sözlər istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə müvafiq kontekst daxilində öz konkret ifadəsini tapır.¹

Çoxmənalı hərəkət feillərinə *aşmaq, çatmaq, qalxmaq, qaçmaq, dağıtmaq, dolaşmaq, dönmək, düşmək, enmək, əzmək, itmək, keçmək, getmək, gəlmək, girmək, oynamaq, ötmək, süzmək, uzanmaq, çevrilmək, çıxmaq, çökmək* və s. kimi nümunələri misal göstərmək olar. Türk dillərində elə hərəkət feilləri vardır ki, 40-50-dən artıq mənada işlənir. Həmin çoxmənalılıq nəticəsində sinonimlik yaranır. Sinonimliyin əmələ gəlməsində sözlər arasında mənə əlaqəsi başlıca rol oynayır. Feillərlə ifadə olunan bəzi iş, hal və hərəkətlərin funksional xarakterində yaxınlıq müşahidə olunur. Belə feillər imformativlik imkanlarına görə də bir-birinə yaxınlaşır. Məsələn, nominativ mənasına görə sinonimləşən: a) ayaqlamaq-tapdalamaq, b) qaçmaq-yüyürmək, c) düşmək-enmək kimi cərgələrin üzvləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Omonim hərəkət feillərinə nümunələr: *üzmək*-suyun üzündə və ya altında hərəkət etmək; suda batmadan hərəkət etməyi bacarmaq; xüsusi mexanizmlər vasitəsilə müəyyən istiqamətdə suyun üzərində, yaxud altında hərəkət etmək.

Hərəkət feilləri sinonim mənalı da ehtiva edir. Məs.: *üzmək/üzmək-süzmək: Qartal havada üzür (süzür); Bir adım daha yaklattım/sokuldum; Telefona getmedi/çıkmadı; Yanına varmaq/yanına sokulmaq*.

Sinonim variantların biri sintetik (*Coçuk bana yanaştı*), digəri isə analitik formada olur (*Coçuk yanıma geldi*).

Sinonim variantın biri dialekt, digəri isə ədəbi dilə məxsus hərəkət feili ola bilər. Məs.: *Dızışmaq/dazışmaq; təzmək/qaçmaq*.

Sinonim variantların hər ikisi dialektlərə məxsus hərəkət feili ola bilər. Məs.: Sıkmak/cırmaq. Bu nümunədəki *cırmaq* hərəkət feili məcaziləşir, qismən vulqar xüsusiyyət qazanaraq təsirsiz feil kimi çıxış edir. Məs.: *Oğru cırıb aradan çıxdı. Qurban gördü ki, onlar ya-*

1 Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1991, s.30-31

xınladır, tez aradan çıxdı.

Antonim cütlüklər üzərində tədqiqat aparmış A.Ələkbərov yazır ki, bu qəbildən olan cütlərdə vektor ziddiyyəti iki müxtəlif forma təmsil olunur: onlardan birini obyektiv-koordinativ, digərini isə subyektiv-koordinativ vektor ziddiyyəti adlandırmaq olar. Birinci halda hərəkətin istiqaməti obyektiv koordinatlarına görə, ikinci halda isə nitq subyektinin dəyişkən mövqeyindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Subyektiv-koordinativ vektor ziddiyyəti cəmi iki feil cütünə şamil edilir: *gəl-get* və *gətir-apar*. Maraqlıdır ki, *göndər* feili *gətir* və *apar* feillərindən fərqli olaraq hərəkətdə olan şəxsin yerdəyişməsinə ehtimal etmir, hərəkət istiqamətinə münasibətdə neytral olur. *Gəl, get* və *apar, gətir* feilləri (sonuncular əvvəlkilərə nisbətən kauzativ-komitativ feillər hesab olunur) digər hərəkət feillərindən onunla fərqlənirlər ki, onlar hərəkətmə üsulunun özünü deyil, yalnız subyektə yaxınlaşma və subyektə uzaqlaşmanı göstərir. Təsadüfi deyildir ki, rus dilində önsəkilçili (*улететь-прилететь, убежать-прибежать* və s.) bir çox hərəkət feilləri Azərbaycan dilinə analitik üsulla tərcümə olunur: *uçub getmək, qaçıb getmək* və s.¹ Antonim hərəkət feillərinə aid digər nümunələrə diqqət yetirək: *gitmək/getmək; qayıtmaq/kayıtmaq, girmək/girmək-çıxmaq/ çıkmək*: Antonimin birinci tərəfi *-ib* şəkilçili feilə bağlama, ikinci tərəfi *mak* şəkilçili məsdərdir: *girib çıkmək*.

Dissertasiyanın 2-ci fəslinin 4-cü paragrafi hərəkət feillərinin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Bu paragrafda ilk növbədə hərəkət feillərinin əsas qrammatik xüsusiyyətlərinə diqqət yönəlmişdir.

Hərəkət feillərinin qrammatik xüsusiyyətləri barədə söhbət açarkən, ilk növbədə, həmin feillərin feilin hansı növündə işləmə bilməsi üzərində dayanmaq lazım gəlir. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərini səciyyələndirən bir cəhət həmin feillərin qayıdış növün şəkilçisini qəbul etməsidir.

Lakin Azərbaycan dilində elə hərəkət feilləri vardır ki, türk dili ilə müqayisədə qayıdış növün morfoloji əlamətini daşıya bilmir. Məs.: *yürümək/yürünmək (T), yüyürmək/kaçmaq/kaçınmaq (T)* və s.

Bəzi feillər isə qayıdış növün şəkilçisini qəbul etmir. Məs.:

1 Алекперов А.К. Лексическая семантика глаголов в современном азербайджанском языке. «Элм», Баку, 1983.

düşmək/düşmək. Bu hərəkət feili öz ağırlığının təsiri ilə *yerə enmək, yuxarıdan aşağıya enmək* mənası verir.

Digər nitq hissələrindən əmələ gəlmiş hərəkət feillərindən bir qismi saillə bitdiyi üçün yalnız *-n* şəkilçisini artırmaqla məchul növ feil ola bilər. Məs.: *yollanmaq, ayaqlanmaq. Arabalar yollandı. Göy zəmilər ayaqlandı*.

Bu paragrafda hərəkət feillərinin formal əlamətləri də nəzərdən keçirilmişdir. Müqayisə edilən türk dillərində hərəkət feillərini formal cəhətdən 3 qrupa bölmək olar: sadə hərəkət feilləri, düzəltmə hərəkət feilləri, mürəkkəb hərəkət feilləri.

Sadə hərəkət feilləri: Bir kökdən ibarət olan hərəkət feillərinin böyük əksəriyyəti örtülü hecalardan ibarətdir. Məs.: *git/get, gəl/gəl, çat, cum* və s. Məsdərdə: *gitmək/getmək, gəlmək/gəlmək, aşmaq/aşmaq, akmək/axmaq* və s.

Düzəltmə hərəkət feilləri həm adlar, həm də feillər əsasında yaranır. Məs.: *addım+la, yön+əl, yolla+n, çək+il, qaç+ış* və s. Bu cür hərəkət feilləri adlara feil düzəldən *-la, -le, -laş, -leş, -lan, -lən, -ış* və s. leksik morfoloji göstəriciləri artırmaqla yaranır. Məs.: *ad-la, uzaklaş/uzaqlaş, at-lan, adım-la/addım-la, ara-laş/ aralaş, ayak-la/ayaqla, kav-uş(mək), zıp-la(mək), fir-la(mək), hop-la (mək)* və s.

Araşdırma göstərir ki, düzəltmə hərəkət feilləri müqayisə edilən qohum türk dillərində konkret mənalara ifadə edir. Bu cür feillərlə hərəkətin prosesinin tərəfləri konkret olaraq təyin olunur. Dissertasiya işində düzəltmə hərəkət feilləri hərəkətin əsasına, tənələrinə görə bir sıra qruplara əsasən şərh edilir: 1) Özü təməl hərəkətin subyektinə görə konkretləşir; 2) Özü, təməl hərəkətin vasitəsinə görə konkretləşir; 3) Özü, təməl hərəkətin predmetinə görə konkretləşir; 4) Özü, təməl hərəkət üsuluna görə; 5) Özü, təməl hərəkət vasitələrinə və əlavə olaraq, hərəkətin spesifikasiyasına görə; 6) Özü, təməl hərəkət hərəkətin istiqamətinə görə.

Mürəkkəb hərəkət feilləri. Türk dillərində hərəkət anlayışı mürəkkəb feillərlə də öz ifadəsini tapır. Belə hərəkət feilləri analitik üsulla formalaşır. Mürəkkəb feillərin tərkibində dayaq feilləri hərəkət semantikasını tam şəkildə saxlayır, istiqamət anı isə konkretləşdirilir və ya xeyli gücləndirilir.¹

1 Монахов П.Ф. Способы обозначения направленного движения в современном немецком языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Москва, 1961.

Mürəkkəb hərəkət feillərinə misal: *keçip getmək, addım atmaq, baş vurmaq, səyahət etmək, gəlib çıxmaq, çıxıb getmək, uçub getmək* və s. *Dumana köç dedilər, Sonunu seç dedilər, Canından keç dedilər, Keçip gedirem dedi (Муръе Ыыфшуд)*; *Kuş uçup gitti* və s.

Mürəkkəb hərəkət feillərini əmələ gəlmə üsullarına görə 2 qrupa ayırmaq olar: 1. Tərkibində köməkçi feillər olan mürəkkəb quruluşlu hərəkət feilləri. Türk və Azərbaycan dillərində *etmək/etmək, olmak/olmaq* köməkçi feilləri hərəkətin prosesini ifadə edir. Həmin köməkçi feillərlə işlənən hərəkət feilləri mücərrəd anlayış və mənalara ifadə edir. Məs.: *hüsum etmək, huruç etmək, fırar etmək, varit olmak, hulul etmək, dahil olmak* və s. Bunlar təsirsiz feillərdir.

2. Bu qrup feillər hər iki tərəfi müstəqil mənasını qoruyub saxlamış konkret ad və feillərdən düzəlir. Məs.: *adım atmaq/addım atmaq, istasyon yapmak, taban vurmaq/daban vurmaq* və s. Bu mürəkkəb feillərin hər iki tərəfi müstəqil mənalara bildirir.

Söz birləşməsi modelində olan hərəkət feilləri. Müqayisəli araşdırma göstərir ki, türk və Azərbaycan dillərində birləşmə yaratmaqda («feil+feil» tipli birləşmə) hərəkət feillərinin rolu çox genişdir. Komponentlər arasında semantik-sintaktik münasibətlər bu formalarda daha geniş təzahür edir.

Müqayisə edilən dillərdə hərəkət feilləri feili bağlama tərkibləri ilə də işləyə bilər: *kalkıp hareket etmek, dayanıb getmək, gülərək, ağlayaraq qaçmaq* və s.

Hərəkət feillərinin iştirakı ilə formalaşan «feil+feil» tipli birləşmələr bir sıra semantik yarımqruplarda birləşir:

1) məkan münasibəti bildirən birləşmələr: *ormana kaçmak, zirvəyə qalxıb çıxmaq, meşəyə çıxıb getmək* və s.

2) məqsəd münasibəti bildirən birləşmələr: *yurt gezisine gedip çıkmak, görüşə çıxıb getmək, stansiyaya aparıb çatdırmaq* və s.

3) hərəkətə başlamaq mənasını bildirən birləşmələr. Belə birləşmələrin feilində konkret hərəkət semantikasi müəyyən qədər zəifləyir, qrammatik məna və qrammatik forma isə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu cür birləşmələr hərəkətin başlanğıc mənasının göstəricisi olur və gələcək zamanı ifadə edir. Məsələn: *danışib getmək, geyinib çıxmaq*.

2-ci fəslin 4-cü paragrafında hərəkət feillərinin sintaktik funksiyasına da nəzər salınmışdır. Qeyd edilir ki, feilin monopolyası, məna tutumu daha çox onun quruluşu ilə deyil, semantikasi ilə,

onunla birləşən sağ və sol əhatəni təşkil edən sözlərin leksik tamlığı ilə üst-üstə düşür. «Feilin məna problemi feili birləşmələr problemi ilə uzlaşır. Feilin əhatəsi (birləşməsi) mənanın müəyyənləşməsində dominant rolunu oynayır. Əsaslandırılır ki, «Feil-feil» tipli birləşmələr digər feili birləşmələrdən, əsasən, tərəflərin formal-semantik əlaqə və münasibətinə görə fərqlənir. Burada hərəkət feili hərəkət feilinə qovuşur, biri digərini izah edir».

Dissertasiya işində hərəkət feillərinin sintaktik funksiyası onunla daha çox məsdər tərkiblərinin yaranması xüsusiyyəti ilə əsaslandırılır. Məs.: *balonla on beş kilometreye çıkmak; basamakları ağır-ağır çıkmak; dağa çıxmaq* və s.

Digər sintaktik funksiyalar *-araq, ərək/erek* + hərəkət feili; *-ıb* + hərəkət feili; *-miş* + hərəkət feili; *-dıqca* + hərəkət feili; *-madan* + hərəkət feili; *-ınca* + hərəkət feili; *-maksızın* + hərəkət feili və s. quruluşlu tərkiblərin – oynadığı rola görə müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci fəslin sonunda müəllif müqayisə edilən dillərdəki bəzi hərəkət feillərinin ifadə etdiyi mənalara statistikasını da müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakılar ümumiləşdirilmişdir:

1. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feilləri hərəkətin vasitəsini, istiqamətini, hərəkətin həm vasitəsini, həm də istiqamətini, eləcə də mücərrəd yerdəyişmələri bildirir.

2. Leksik-semantik və funksional-semantik sahələrin təşkili kontekstdə az rol oynamır, onun dəqiq vasitələri feilin mənasını konkretləşdirir.

3. Nüvə və diferensial semlər (mənalara) hərəkət feillərinin paradiqmatik qruplarının ifadəsində əsas rol oynayır. Obyekt kimi seçilmiş dillərdə hərəkət feillərinin leksik-semantik sahəsi beş dərəcəli paradiqmalarla nəticələnir: sahə–sinif–altsinif–mikrosinif–mikrocərgə. Hərəkət feillərinin leksik–semantik və funksional-semantik sahələrinin ümumi struktur prinsipləri üzvlənməsi paradiqmaların təyin edildiyini göstərir.

4. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin tədqiqi iki semantik əlamətin (ümumi mənalara və hissələrin mənası) mövcudluğunu göstərir. Ümumi mənalara bir-birinin ziddi olan mənalardan ibarətdir. Bunlara bir-birindən hərəkətin istiqamətinə görə fərqlənir. İkinci qrup mənalara hərəkətin üsuluna, sürətinə, dəyişmə hədlərinə görə müəyyənləşir.

5. Müqayisə edilən dillərdə hərəkət feillərinin funksionl semantik inkişafının xarakteri omonimliyə də şərait yaradır. Məs.: yan, dön, min, bir, köç və s. omonim variantlardır.

6. Qarşılaşdırılan dillərdə hərəkət feilləri çoxsaylı analitik birləşmələr yaradır. Analitik formada olan hərəkət feillərinin növ-zaman xarakteri daşıyan müxtəlif mənaları fərqləndirilir.

7. Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feillərinin sinonimliyi, ümumi və xüsusi semlərə malik feillərin məna əlaqələrində daha qabarıq görünür. Sözügedən feil qrupunda məna differensiallığı və genişliyi əhatə olunduqca onların sinonimlik bağlılığı da genişlənir və daha mürəkkəb şəkil alır.

8. Dil sistemində «hərəkətlə bağlı» tematik qrup feili leksikada mühüm rol oynayır. Bu qrup feillərdə ən müxtəlif həyat sferalarını əhatə edən keçid-metəforik mənələrdən də istifadə olunur. Tədqiqatın aktuallığı ilə əlaqədar meydana çıxan nəticələrin biri də məhz böyük çoxluqda metəforik mənələrin istifadə olunaraq saxlanılmasında və əsas mənələrin relevantlığındadır.

9. Tədqiqat bir sıra hərəkət feillərinin ilkin, qədim formalarının hər iki dildə qorunub saxlandığını göstərir.

Dissertasiyanın «əlavələr» hissəsində bir sıra hərəkət feillərinin qədim türk, müasir türk və müasir Azərbaycan dillərində qarşılıqları verilmişdir: *barmak/ varmak /varmaq; gügür/koşmaq/yüyürmək* və s.

Dissertasiya işindəki sxemlər (10) müqayisə edilən müasir türk dillərində feilin semantikasını, hərəkət feillərinin leksik-semantik qruplarını, feillərin semantik-funksional sahələrini, hərəkət semlərini, hərəkəti səciyyələndirən faktorları, funksional-semantik sahələrin variant və paradiqmalarını və s. əks etdirir.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Müasir Türk ədəbi dilində feilin perifrastik formaları haqqında. //Dil və Ədəbiyyat jurnal. 3(28), Bakı-2000 s.29-31.
2. Türk dillərində perifrastik feil formalarının tədqiqi tarixindən. //Dil və Ədəbiyyat jurnal. 2(27), Bakı-2000 s.68-69.
3. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin semantik tutumu. //BDU- Şərqsünaslığın aktual problemləri prof.Y.V.Məmmədəliyevin yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı-2002, s.247-249.

4. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. //AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. "Tədqiqələr" 2, Bakı, 2003, s.157-161.
5. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin semantik konturları. //Dil və ədəbiyyat 4(38), Bakı, 2003, s.11-13.
6. Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feilləri ilə formalaşan frazeologizmlər. //AMEA Folklor İnstitutu. «Elmi axtarışlar», XXVII, «Səda», Bakı, 2006, s.118-120.
7. Hərəkət feillərinin struktur-qrammatik xüsusiyyəti. //AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu «Tədqiqələr» 2. Bakı, 2007, s.141-146.
8. Hərəkət feillərinin valentliyi Deyktiv və destiruksiya mənalı hərəkət feilləri. //AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu «Tədqiqələr» 2. Bakı, 2007, s.155-167.
9. Hərəkət feillərinin semantik qrupları. // Dil və ədəbiyyat – 4(75), Bakı, 2010, s.130-133.
10. Hərəkət feillərinin semantik sahələri və semantik konturları. // Filologiya məsələləri, №10, Bakı, 2010, s.74-84.
11. Сравнительно-сопоставительный анализ сложных глаголов движения в азербайджанском и турецком языках. // Русско-язычие и би (поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты //Материалы IVМеждународной научно-методической конференции 21-22 апреля 2011 г., Пятигорск, 2001, s.69-70.
12. О классификации глаголов действия в тюркских языках. // Культура народов Причерноморья, №199, т.2, 2011, s.116-119.
13. Сложные глаголы движения (на материале азербайджанского и турецкого языков). // Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве // Материалы Международной конференции. Нальчик 8-9 ноября. 2011, s.100-103.
14. Фраzeологизмы, созданные глаголами движения (на основе азербайджанского и турецкого языков). //Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского. Том 25(64), №2, ч.2, филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2012, s.20-23.

Ширалиева Шахла

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В диссертации исследованы лексико-семантические группы глаголов действия на основе материалов родственных языков-азербайджанского и турецкого. В обоих языках были изучены общие направления развития глаголов действия.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Первая глава называется «Лексико-семантические сферы глаголов действия». В данной главе, в первую очередь, была раскрыта сущность глаголов действия, было уделено внимание вопросам исследования глаголов действия в тюркских языках. В этой главе диссертации также исследуются функционально-семантические особенности глаголов действия в древних тюркоязычных источниках и словарях, виды действия и их выражение посредством глаголов, пространственные отношения в глаголах действия. Наряду с вышеперечисленным в работе рассмотрены семантические группы глаголов действия и направления действия.

Во 2-ой главе диссертации - «Функционально-семантические и структурные особенности глаголов действия» рассмотрены дополнительные, переходные и метафорические значения глаголов действия в азербайджанском и турецком языках, даны фразеологизмы, сформировавшиеся на основе глаголов действия, уделено внимание вопросу валентности глаголов действия, изучены многозначные, омонимичные, синонимичные и антонимичные глаголы действия, приведены структурно-грамматические особенности глаголов действия.

В Заключении были сделаны некоторые научные выводы, вытекающие из содержания исследования. К диссертации были приложены как древние, так и современные варианты глаголов действия в азербайджанском и турецком языках, а также соответствующие схемы, отражающие функционально-семантические группы глаголов действия.

Shiraliyeva Shahla

**FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF
ACTION VERBS IN AZERBAIJANI AND TURKISH
SUMMARY**

Lexical-semantic groups of action verbs were researched in the thesis based on the materials of Azerbaijani and Turkish that are allied languages. The general development directions of action verbs in both languages were followed. The thesis comprises of two paragraphs, the conclusion, the list of the used literature and appendixes. The first paragraph is called "The lexical-semantic spheres of action verbs". This paragraph, first of all, deals with the essence of action verbs. Research of action verbs in Turkish was paid attention. The functional-semantic characteristics of action verbs in ancient Turkish sources and dictionaries, the types of actions and their expression with verbs and space relations in action verbs are the topics that were researched in the first paragraph of the thesis. This paragraph also deals with the semantic groups and directions of action verbs.

The second paragraph is called "Functional-semantic and structural characteristics of action verbs". The additional, transitional and metaphorical meanings of action verbs in Azerbaijani and Turkish are analysed in this paragraph. The paragraph deals with the phraseology based on the action verbs as well. The attention was paid to the study of valency of action verbs too. Polysemantic, homonym, synonymous and antonymous action verbs were studied. Structural-grammatical characteristics of action verbs were taken into consideration. In conclusion scientific conclusions from the research were summarized. Both the ancient and modern versions in Azerbaijani and Turkish of some action verbs, as well as correspondent schemes reflecting the functional-semantic groups of action verbs were added to the thesis.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ШАХЛА РАСИМ кызы ШИРАЛИЕВА

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

5710.01 - Турецкий язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2014